

# IRODALOMÉRTELMEZÉSEK A FELVILÁGOSODÁSTÓL NAPJAINKIG

I. MAGYAR FELVILÁGOSODÁS. IRODALOM  
II. (MŰ)FORMA ÉS ÉRTELMEZÉS

Szerkesztette: EGYED EMESE



EGYETEMI MŰHELY KIADÓ  
Bolyai Társaság – Kolozsvár  
2014

MIKES ÉLETMŰVE SZÓTÁRI FELDOLGOZÁSBAN  
(AZ OTKA K 81337 TÁMOGATÁSÁVAL)

Tanulmányomban a készülő digitális Mikes-szótár eddigi eredményeiről adok áttekintő összefoglalást. A szótár megírásának gondolata nem új keletű: már az 1900-as évek elején is feldolgozták szótárszerűen Mikes egyes szavait: Szily Kálmán néhány tucat szócikket közöl a *Törökországi levelek szóállományából* az 1906-ban megjelent *Nyelvőr-cikkében* (Szily 1906)<sup>1</sup>. A Mikes-szótár készítését, az összes művek kritikai kiadásának létrehozása során, Hopp Lajos is tervezte<sup>2</sup>, de a megvalósításra nem kerülhetett sor. Mikes halálának 250. évfordulójához közeledve az MTA Irodalomtudományi Intézetének 18. századi osztályán OTKA támogatás keretében Tüskés Gábor témavezetésével végül 2010-ben elkezdődhetett a munka, amelynek végső célja Mikes Kelemen teljes szókincsének elektronikus írói szótár formájában történő feldolgozása. A *teljes szótár* terminus különös hangsúlyt kap, hiszen mindenmű feldolgozás, nyelvi vizsgálat és esztétikai értékelés csak akkor lehet eredményes, ha a vizsgált írói korpusz teljes szótári rendszerére támaszkodhat<sup>3</sup>. Mikes nem kis mértékben éppen prózafordításai révén vált rendkívül igényes és tudatos nyelv- és stílusművésszé, ezért a saját írások és a fordítások nyelvét csak együtt érdemes vizsgálni<sup>4</sup>.

Több magyar írói szótár is rendelkezésünkre áll: például a Petőfi- (PetSz.)<sup>5</sup>, a Juhász Gyula- (JGySz.)<sup>6</sup>, a Balassi- (BalSz.)<sup>7</sup> és a Zrínyi-szótár (ZrSz.)<sup>8</sup>. A nyomtatott kötetek a terjedelmi kötöttségek és a kezelhetőség szempontja miatt – a Petőfi-szótár kivételével – nem tartalmazzák a feldolgozott korpusz teljes anyagát; a jelentéseket példázó

---

<sup>1</sup> SZILY Kálmán, *Mikes Törökországi Levelei nyelvi szempontból*, MNy.: 1906. 337–47.

<sup>2</sup> HOPP Lajos, *Mikes javító tolla nyomában*, Nyr.: 1967. 149–160.; Úő: *A fordító Mikes Kelemen*, szerk. Tüskés Gábor, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2002.

<sup>3</sup> BENKŐ László, *Az írói szótár*, Bp., Akadémiai, 1979.

<sup>4</sup> *Mikes Kelemen összes művei 1–6*, s. a. r. Hopp Lajos, Bp., Akadémiai, 1966, 88; SZATHMÁRI István, *Mikes és irodalmi nyelvünk*, MNy, 1991, 298–306.

<sup>5</sup> *Petőfi-szótár*, szerk. GÁLDI László, J. SOLTÉSZ Katalin, SZABÓ Dénes, WACHA Imre, Bp., Akadémiai, 1973–1987. (PetSz.)

<sup>6</sup> *Juhász Gyula költői nyelvének szótára*, szerk. BENKŐ László, Bp., Akadémiai, 1972. (JGySz.)

<sup>7</sup> *Balassi-szótár*, szerk. JAKAB László, BÖLCSKEI András, Debrecen. 2000. (BalSz.)

<sup>8</sup> *Zrínyi-szótár*, szerk. BEKE József, Bp., Argumentum, 2004. (ZrSz.)

idézetek és a további előfordulások száma egyaránt erősen korlátozott. Emellett a papír alapú kiadásokban szükséges számos terjedelmet csökkentő megoldás, valamint bonyolult utalórendszer kialakítása is. A készülő Mikes-szótárban az elektronikus feldolgozás lehetőségeinek köszönhetően viszont nem korlátozzuk a jelentéseket illusztráló idézetek számát, s lehetőség nyílik a lexémák, állandósult szókapcsolatok, szólások és stílusfordulatok összes előfordulásának visszakeresésére. Ezzel nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is új, ma még csak részben ismert lehetőségek nyílnak meg mind a történeti nyelvészeti, mind a stílus-, irodalom- és eszmetörténeti kutatások előtt. Ez egyedülálló lehetőséget ad nemcsak a nyelvhasználat és a stílus sajátosságainak, valamint e sajátosságok változásának megfigyelésére, hanem elősegíti az író világlképét érintő összetettebb kérdések megválaszolását is.

Különösen fontos e feldolgozás nyelvtörténeti, szótörténeti jelentősége, hiszen a 18. század 1772 előtti szakaszának magyar nyelve hiányosan van jelen a történeti nyelvészeti, szótörténeti-frazeológiai kutatásokban. Könnye Nándor és Szarvas Gábor a *Magyar Nyelvtörténeti Szótárban* (NySz.) összegyűjtötte a *Törökországi levelek* szó- és szólásalommelányát, Simonyi Zsigmond a *Mulatságos napok* szóanyagát dolgozta fel. A Mikes kritikai kiadás tanulságai között Hopp Lajos joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy a *Törökországi levelek Nyelvtörténeti Szótárban* alapul vett 1794-es kiadása a szöveghelyesség szempontjából erősen kifogásolható, s a teljesség igénye és a szavak biztos első előfordulásának megállapítása is „sok kívánnivalót hagyott” a feldolgozásban. A magyar nyelv nagyszótárának<sup>9</sup> alapul szolgáló történeti szövegtörzset alsó időhatára 1772, ezért Mikes életműve ebben nem szerepel. A Mikes-szótár a Zrínyi-szótárral együtt két egymást követő évszázad magyar irodalmi nyelvéről adhat átfogó képet két kiemelkedő író munkásságán keresztül.

A szótár alapjául a kritikai kiadás szolgál, amely 6 részből (7 kötetből), mintegy 6000 oldalnyi szövegből áll (Mikes 1966–88). A különböző szövegváltozatokat is felhasználjuk, tehát az *Ifjak kalauza*, a *Katekizmus*

---

<sup>9</sup> *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*, szerk. Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond, Bp. (NySz. 1890–1893.)

és a *Misszilis levelek* variánsait is. Rendkívüli értéke a leendő szótárnak – főként, ha figyelembe vesszük az eddigi magyar nyelvű írói szótárakat<sup>10</sup> –, hogy a teljes írói életművet a kritikai kiadás alapján dolgozzuk fel. Ezzel filológiai, nyelvészeti, esztétikai és más jellegű kutatásoknak is megbízható elektronikus szövegbázisát teremtjük meg.

A szótárkészítés korábban alkalmazott hosszadalmas és a kézi másolás miatt többször pontatlan cédulázását ma már felváltja számos gyors és hatékony számítógépes szövegfeldolgozási eszköz. A számítógép a munkálatok több jelentős és különösen időigényes részében ad megbízható segítséget, ilyen például a szövegek elektronikus formában való rögzítése. Azért, hogy a nyomtatott változat szövegei a számítógépen is rendelkezésünkre álljanak és szerkeszthetők legyenek, munkacsoportunk a következő módszert választotta: a kötetek szkennelése, az Abbey Fine Reader szövegfelismertető szoftver alkalmazása, végül pedig a felismertetett szövegek korrektúrája.

A szövegfelismertető szoftver beállításait hosszasan teszteltük, mire elértük az optimális eredményt, az oldalankénti 4-5 javítandó hibát. A régi szöveg sajátos központosási technikája, helyesírási egyenetlensége, a névelővel egybeírt alakjai, az egybe- és különírás variánsai, a kis- és nagybetűk maitól eltérő használata mind a szövegfelismertetést nehezítő sajátosságok. A korrektúra során mind a 6000 oldalnyi szöveget összeolvastuk a felismertetett szöveggel, s a hibákat javítottuk. A nyomtatásban is olvashatatlan, nyomdahibás szövegrészleteket végül a kéziratokból, illetve mikrofilmről javítottuk. Immár rendelkezünk Mikes Kelemen összes műveinek betűhív átiratával elektronikus formában, amely a MEK honlapján mindenki számára elérhető.

A szótári munkában nélkülözhetetlen, hogy a rendelkezésre álló szövegcsoportoknak ne csak egy-egy adott szóalakjára tudjunk keresni, hanem az ugyanolyan funkcióban álló, a szócikkíráshoz szükséges tartalmi elemeket is ki tudjuk gyűjteni, csoportosítani. E célból a szövegbe sajátos jelölőelemeket illesztettünk be, ún. tageket, címkéket. Mi az alábbi egységeket címkéztük: versbetétek, címek, idegen nyelvű szövegrészletek, margináliák, rövidítések, idézetek, fordításrészletek.

---

<sup>10</sup> SZATHMÁRI István, *Az első magyar költői szótárról*, *Nyr.* 1974.: 404–414.

A korrektúrázott és címkékkel ellátott szövegből készítettünk egy adatbázist. Már önmagában ez a rendszer is többszemponútú szöveg-vizsgálatra alkalmas, de emellett különféle gyakorisági listák is rendelkezésünkre állnak. A számítógépen rögzített szövegek alkalmasak statisztikai vizsgálatokra is, amelyekből új kutatási eredményekhez juthatunk. Néhány eddigi számadat: a szövegszavak száma, tehát Mikes összes szavának összes előfordulása kb. 1,5 millió; a teljes konkordanciaalista kb. 60 ezer oldal; a szóalakok vagyis a különböző ragozott alakok száma: 162 ezer; az 50 feletti előfordulással rendelkező szóalakok száma 1352. Az eddigi becsléseink alapján kb. 15-20 ezer címszó lesz majd a Mikes-szótárban.

A jelenleg is folyó munkafázis a címszó-készítés, előszerkesztés. A címszólista készítésének fő szempontja az egy címszóhoz sorolandó szavak rendszerszerű csoportosítása. A teljesség igényéhez híven nem válogatunk a címszavak között, minden mikesi szó címszó lesz mai formájában. A címszólista készítéséhez a konkordanciaalistát használjuk fel. A konkordanciaalista az egyes ragozott szóalakokból és a hozzájuk tartozó összes szóelőfordulásból áll. Minden szóelőforduláshoz egy mondatnyi szöveggörnyezet tartozik. Pl.

*tékozlók – 2 (szóalak, előfordulások száma)*  
*fiainak, akik talám, még háláadatlanok. tékozlók, és semmire valok lesznek,*  
*mitsoda (IJE 121)*  
*ha gazdagok feslet életüek. és tékozlók, ha szegények, vándorloká lesznek.*  
*ha (ISZ 249)*  
*(példamondatok, lelőhely rövidítéssel)*

A címszavasítás menete kötött: az azonos paradigmájú szóelőfordulások alkotják a szóalakot. A szóalakokból meghatározzuk az alak- vagy írásváltozati címszót, amelyből több is lehet, azokból pedig végül a szótári címszót. Az eljárás maga egyszerű, viszont az említett kb. 60 ezer nyomtatott oldalnyi anyag minden egyes példamondatát át kell nézni, s a megfelelő helyre tenni. Nehézséget jelentenek a maitól eltérő formák, például a különírt igekötők, különírt morfémák, az összetett igei szerkezetek, a névelővel egybeírt névszók, valamint a régies névszói egybe-, illetve különírási módozatok stb. Szükség van erre a munkára a szótár elkészítéséhez, mert egy-egy szónak nagyon sok alak-, illetve írásváltozata van, amelyeket a korpuszból nem találnánk meg.

Előnye az, hogy a címszavasítás mellett egyben előszerkesztés is folyik, hiszen az egy címszóhoz tartozó összes alak- és írásváltozat, különböző toldalékolású szóelőfordulás az őket tartalmazó példamondattal már most egy szócikkben fog szerepelni. A különböző szerepű szavak címkézése lehetővé teszi, hogy a teljes szövegtörzsből e funkciók alapján is ki tudjuk gyűjteni, illetve rendszerezni a szavakat.

Példa a címszóba rendezésre:

*teke*

*tekét – 1*

*melegben. fő képen had jatzodgyanak tekét, a meg erősitti a karjokot (IJE 92)*

A címszavak mai alakjának a meghatározásában segítségünkre vannak az értelmező szótárak, a tájszótárak, a helyesírási szótárak, az idegen szavak szótárjai, valamint vallástörténeti és más szaklexikonok is. Ha az adott címszó más szótárban (beleértve a kb. 27 millió szövegszavas nagyszótári korpuszt is) nem szerepel, azt külön megjelöljük. Ezek a szavak alkotják az igazi nyelvtörténeti, lexikográfiai kincseket: az ún. Mikes nem szótárazott szavait, pl. *diszciplínáz*, *balgondolat*, *feleségvétel*. Nem triviális azonban minden esetben a címszavak meghatározása: pl. a *climicus* mai formájában *klínikusként* bár létezik a szótárakban, de a „klinikai szakorvos” jelentés miatt egészen bizonyosan nem vehető fel ebben a formában, bármennyire is a mai címszó megadása a cél.

Mi olvasható ki már ebből a rendszerezésből is? A szókészletről készülő különféle mutatók lehetővé teszik az összevetést korábbi és későbbi korok szövegeiből készült hasonló típusú összeállításokkal.<sup>11</sup> Így új adatokhoz juthatunk az összehasonlított szerzők egyéni nyelvének szókészletéről és a magyar szókincs változásáról. Már a munkának ebben a fázisában megtudhatjuk, hogy a mikesi életműben az összes szóhoz mérten milyen az egyes szavak gyakorisági (akár művenkénti)

---

<sup>11</sup> Vö. *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból II. Barokk és késő-barokk rokokó*, szerk. Kovács Sándor Iván, Bp., Osiris Kiadó, 2000.

eloszlása, továbbá hogy Mikes nyelve mennyire tér el a köznyelvtől. Például a *dohány*, *dohányos*, *dohányoz*, *dohányozás*, *dohányozhat*, *dohányozni*, *dohányzik* szócsalád csak a *Törökországi levelekben* fordul elő. Megvizsgálhatunk konkrét eseteket a szócsaládosulás köréből, így egy-egy alapszónak az összetett és képzett származékait, pl. *császár*, *császárné*, *császárság*, *császárválasztás*. Megfigyelhetjük az ugyanabba a szócsaládba tartozó alakok művenkénti eloszlását, továbbá megvizsgálhatók a címszavak alak- és írásváltozatai is. A szókincsstatistikából kiderül, hogy a már-már „tartalmatlannak” tartott: *dolog*, *cselekszik*, *cselekedni* családja kifejezetten népes, a *csinál* arányaiban jóval szerényebb az előbbiekhöz képest. Ugyanakkor a *dicsőség*, *dicsőséges* a mikesi szókincsben kifejezetten nagy számú. Elemezhető a szinonimák használata, pl. a *csecsemő*, *csecsszopó* közel azonos eloszlású. Megvizsgálhatók a szavak művelődéstörténeti szempontból, de akár az idegen szavak használata is, pl. *deskripció*, *dialektika*, *diárium*, *diskurzus*, *doktrína*. Jelöltük a szóösszetételi határokat, így az elő- és utótagjuk szerint is kereshetünk a címszavak között. Lehetőség nyílik, hogy mélyrehatóan megvizsgálhassuk az összetételeket és szerkezettypusaikat. Helyesírás-történeti szempontból az alak-, és írásváltozatok eloszlása akár művenként is vizsgálható. Már a jelenlegi rendszerezésből is kirajzolódik Mikes tipikus szókapcsolatainak a köre, amelyek részletes vizsgálatával még közelebb kerülhetünk nyelvezetének a megismeréséhez.

Először a címszavakba rendezett anyagot szeretnénk elektronikus formában közzé tenni, amely terveink szerint egy négy részből álló felületen (a címszó, az alakváltozatok, a szóalakok, a szóelőfordulások és a bővebb szöveggörnyezet bemutatásával, számadatokkal) teszi szemléletesebbé a feldolgozást, és minél hatékonyabbá a keresést. Már önmagában ez az anyag is a számos csoportosítási, keresési lehetőségével egyedülálló forrásbázist kínál a további Mikes-ku-tatásoknak.

A majdani internetes szótár a fentebb bemutatott rendszerezésre épülve kiegészül a jelentésstruktúrával, frazeológiával is. Itt a címszavakra és alakváltozataikra kereshetünk, ezt követően megismerhetjük a jelentésszerkezetet az összes példamondattal, ahonnan a teljes korpusz is elérhetővé válik, végül pedig megtalálhatjuk a szócikkvégi utalásokat és a frazeológia blokkját.

Mikes életműve ma már nem vagy csak nehezen érthető nyelvi magyarázatok nélkül, s nyelvének értékei igen gyakran rejtve maradnak

a mai olvasó előtt. A szótár hozzájárulhat a 18. század első felét felölelő időszak nyelvezetének szótörténeti-etimológiai, alak- és mondattörténeti, dialektológiai, stilisztikai és irodalmi nyelvi vizsgálatához azzal, hogy a korszerű elektronikus feldolgozásnak köszönhetően teljes egészében elénk tárja Mikes életművét, nyelvi hagyatékát. A digitális szótár az életmű korszerű tudományos feltárásához adhat hatékony segítséget, s egyben fontos segédeszköze lehet az írói munkásság magasabb szintű középiskolai és egyetemi oktatásának is.